

Tvano pėdsakais: priešistorinė katastrofos įvaizdinimas

Skaidra Trilupaitytė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

s.trilupaityte@gmail.com

Žemės planetos ankstyvojoje stadijoje „ekstremalių“ pokyčių buvo kur kas daugiau nei tuomet, kai radosi gyvybė. Vis dėlto ekstremumai, arba „gamtos kataklizmai“, mums reikšmingi tampa tik dėl katastrofiškų pasekmių žmogui. XIX a. priešistorinių katastrofų tyrimai siejosi su vis naujesniais archeologijos, geologijos bei paleontologijos atradimais, taip pat su eschatologiniais bibliniais vaizdiniais, mitų siužetais. Šie siužetai nedingo ir vėlesniais šimtmečiais; dabar jie ryškiausiai matomi populiariojoje kultūroje. Savo ruožtu mokslinio pažinimo kanalai tapo neatsiejami nuo platesnei visuomenei prieinamų medijų. Šiame tekste aptariamas gamtos katastrofų įvaizdžiuose egzistuojantis probleminis gamtos, žmogaus ir kultūros santykis. Remiamasi Bruno Latour'o analizuotu moderniuoju gamtos atskyrimu nuo socialinio žmogaus pasaulio, taip pat geologijos ir paleontologijos istorija. Keliami prielaidai, kad egzistencinis siaubas, kurį sukelia beveik visuotinio ir negrįžtamo gyvybės sunaikinimo grėsmė, gana ryškiai gali būti suvokiamas per sapno ir meninės vaizduotės prieigą. Tuo remiantis aptariami pasaulio tvano vaizdiniai ankstyvojoje M. K. Čiurlionio kūryboje (tapyboje ir tekstuose).

Reikšminiai žodžiai: gamtos kataklizmai ir žmogiškosios katastrofos, geologija ir vaizduotė, XIX a. pirmosios pusės gamtos tyrimai, biblinis tvanas, M. K. Čiurlionio ciklas *Audra*, egzistencinė grėsmė, siaubas mene ir literatūroje.

Išvadas. Gamtos kataklizmų subjektai

Visuomenių sąveika su gamtine aplinka apima sudėtingus kultūrinės savimonės ir kolektyvinės atminties procesus. Antai gebėjimas išgyventi gamtos kataklizmų sąlygomis formuojasi specifinėse socialinėse ir kultūrinėse sistemose, juk vienur gamtos sukeltos didelio masto nelaimės dėl tam tikrų priežasčių nutinka dažniau nei kitur. Šiandien pranešimai apie neigiamus šalutinius klimato kaitos padarinius, senkančius žemės išteklius ir lokalias ekologines katastrofas skatina naują visuotinį požiūrį į globalią klimato sistemą, arba naują klimato kaitos režimą. Jį analizavęs prancūzų filosofas, antropologas ir sociologas Bruno'as Latour'as (1947–2022) pabrėžė, jog vakarietiško mokslų hipotezėse formuojamas (baigtinio) pasaulio suvokimas nėra grynas priežastingumo sistemų ir (sub)disciplinų požiūriu¹. Latour'o aptartas modernusis gamtos atskyrimas nuo socialinio žmogaus pasaulio, kai darosi vis sunkiau paaiškinti sudėtinis gamtos ir mokslo sistemų tarpusavio ryšius, leidžia kalbėti apie įtakas ir politines derybas, skirtingose visuomenėse ir kultūrose dalijant(is) gamtos ir socialinio žmonių mechanizmo kompetencijomis (dar prieš kelis dešimtmečius filosofas teigė, kad „žvelgdami į hibridus, susiduriame su gamtos ir kultūros mišiniu, o žvelgdami į gryninimo darbą – su visišku gamtos ir kultūros atskyrimu“²).

Ko gero, prielaidą apie specifines derybas galime kelti netgi priešistorinių visuomenių atveju, kai atsakomybė už skaudžias stichijų sukeltas nelaimes tekdavo įpykusioms arba neprognozuojamoms, kartais įnoringoms dievybėms, baudžiančioms prasikaltusį, kai kuriais atvejais – tiesiog ne(pa)vykusį žmogų³. Vakaruose ilgu šimtmečius manyta, jog kataklizmus galėjo nulemti mums nepavaldus likimas bei nepalankus dangaus kūnų išsidėstymas. Šiais laikais kompleksiškas gamtinių sutrikimų priežastis dažnai siejama ir su klimato pokyčiais dėl vartotojiškų visuomenių kaltės, o atsakomybė už padarinius neretai perkeliama moderniajai pramonei ir politinei

1 Bruno Latour, „Ecological Mutation and Christian Cosmology“, *International Congress of the European Society for Catholic Theology*, Osnabrück, August 2021, <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/177-OSNABRUCK-GB.pdf>.

2 Bruno Latour, *Mes niekada nebuvo modernūs* (Vilnius: Homo liber, 2004), 34.

3 Apie senųjų priešistorinių visuomenių mituose aptinkamas ar senųjų civilizacijų tekstuose aprašomas dievybes, nepatenkintas savo sukurtu žmogumi kaip per mažai tobulu kūrinium, kuris sunaikinamas pasaulio tvano metu (išskyrus vieną ar kelis geruosius „egzempliorius“), plačiau žr.: Emile Torres, *Human Extinction: A History of the Science and Ethics of Annihilation* (London: Routledge, 2024), 23–33.

sistemai⁴. Tūkstantmečius menantis žmogaus veiklos ženklai geologiniame Žemės paviršiuje įgalina svarstyti apie platesnes antropoceno pasekmes ar dabartinių gyvūnų rūšių (įskaitant *homo sapiens*) artėjančio masinio išnykimo prielaidas⁵. Kad ir kaip žiūrėsime, racionali permaštyta akistata su globaliai suvokiamomis grėsmėmis vis ryškiau provokuoja nejaukias mintis apie (galimai) mūsų pačių sudaromas pernelyg trapias išlikimo sąlygas.

Apskritai filosofiniuose, istoriniuose, antropologiniuose ar kultūrologiniuose gamtos katastrofų tyrimuose minimas gamtos, žmogaus ir kultūros santykis visuomet yra šiek tiek probleminis. Žemės planeta radosi prieš maždaug 4,5 milijardo metų. Jos ankstyvojoje stadijoje „ekstremalių“ dangaus kūnų tarpusavio sąveikų buvo kur kas daugiau nei tuomet, kai planetoje išgalėjo kompleksiški biologiniai gyviai. Vis dėlto gamtos kataklizmai mums tampa tragedija tik dėl katastrofiškų pasekmių gyvybei. *Homo sapiens* rūšies raidai reikšmingi radikalūs pokyčiai kur kas labiau siejami su visuomeniniais procesais, o ne su natūraliomis stichinėmis nelaimėmis. Taigi nagrinėjant sukrečiančius gamtos įvykius iš dabarties perspektyvos, stengiamasi preciziškai konceptualizuoti žmonėms būdingas „nelaimės“ ir jas sukeliančias „katastrofas“⁶. Daugiabriaunio refleksyvumo pojūtis gali būti traktuojamas kaip naujųjų laikų bruožas. Kalbėdamas apie mokslo formuojamus vaizdinius, Latour'as pabrėžia naujų tarpinių etapų bei naujų modernybės pradžių bei pabaigų istoriškumą. Pasak jo, modernybėje „kvaziobjektų ir toliau daugėjo – pirmosios, antrosios, trečiosios pramonės revoliucijos pagimdytų pabaisų, socializuotų faktų ir žmonių, tapusių gamtinio pasaulio elementais. Vos spėjusios susiformuoti, visumos ir vėl per visas siūles suirdavo. Istorijos pabaigos netrukdy nepaisant nieko ir toliau tęstis istorijai.“⁷

Tradicinėje Vakarų filosofinėje mintyje organologinės gamtos metaforos ilgą laiką visuomenę ir valstybę siejo su natūraliu kūnu, o gamtos stichijų sukeltos žmonių tragedijos apmąstymai ilgą laiką egzistavo paraleliai

4 Naomi Klein, *Tai viską keičia. Kapitalizmas prieš klimatą* (Vilnius: Kitos knygos, 2017).

5 Elizabeth Kolbert, *Šeštasis išnykimas: ne vien gamtos istorija* (Vilnius: Baltos lankos, 2018).

6 Plačiau apie čia minėtų konceptų, tokių kaip kataklizmai, katastrofos, stichinės nelaimės ir pan., istoriografiją žr.: Gerrit Jasper Schenk, „Historical Disaster Experiences: First Steps Toward a Comparative and Transcultural History of Disasters Across Asia and Europe in the Preindustrial Era“, in *Historical Disaster Experiences: Towards a Comparative and Transcultural History of Disasters across Asia and Europe*, ed. Gerrit Jasper Schenk (Cham: Springer, 2017), 22–23.

7 Latour, *Mes niekada nebuvo modernūs*, 56.

su senaisiais eschatologiniais vaizdiniais. Gamtos ženklų stebėjimas ir šifravimas – ilgainiui gamtos istorijoje įsitvirtinęs metodas – inspiravo siekius atitinkamai organizuoti paties žmogaus gyvenimą ir mūsų pasaulio supratimą. Visa tai buvo susiję ir su istoriškai kintančia terminija⁸. Dieviškųjų ženklų skaitymas senojoje Europoje, mėginant apskaičiuoti Paskutiniojo teismo dieną, padėjo išguiti nuolatinę apokalipsės baimę Viduramžiais ir tuo pat metu nemažai prisidėjo prie naujųjų, ilgainiui vien matematiškai pagrįstų gamtos mokslų⁹. Tačiau jau XIX a. pradžioje pati religinio aiškinimo galia permąstant Žemės istoriją ir geologinę raidą ženkliai silpo. Drauge daugėjo tokių pažinimo būdų, kuriais remiantis ieškota naujesnių atsakymų apie planetos ir gyvybės formavimosi prielaidas ir imta konstruoti konkrečiai istorinei epochai priimtinus teologinius vaizdinius (tai atspindėjo ir naujųjų laikų terminija, pavyzdžiui, minėtasis germanizuotas terminas „katastrofa“, kaip kad akcentavo Gerritas Schenkas, Europoje atgijo paraleliai su kitais specializuotais terminais, tarp jų „revoliucija“ bei „krizė“¹⁰).

Egzistavo ir gana stabilios pamatinės vaizdinių bei pasakojimų struktūros. Ontologines ir eschatologines žmonijos rūšies išnykimo idėjas Vakarų istorijoje analizavęs filosofas Emile'is Torresas pabrėžė, jog bene pusantrą tūkstančio metų iki pat XIX a. mintis, kad žmonija galėtų visiškai liautis egzistuoti – drauge neigiant ir transcendencijos galimybę, – buvo tiesiog neįsivaizduojama. Tai lėmė platonizmo įtaka ir krikščionybė. XIX a. silpstant ligtoliniais eschatologiniams įsivaizdavimams radosi įvairių samprotavimų apie tai, kokiais būdais ir dėl kokių priežasčių gyvybė pasaulyje gali tiesiog išnykti (turint minty absoliutų, o ne laikiną egzistavimo pertrūkį, tarkime, iki Biblijoje numatyto Kristaus antrojo atėjimo ir visuotinio prisikėlimo arba žmonijos atgimimo po daugybės metų sekant „natūraliu“

8 Gerrit Jasper Schenk, tarkime, akcentavo termino „katastrofa“ germanizavimo raidą. Tokiu terminu senojoje Europoje buvo apibūdinami tie įvykiai Žemėje, kurie atspindėjo dangaus kūnų judėjimą danguje. Astronominė sąvoka prasmė buvo siejama su įvairiais nepaprastais (teigiamais, bet dažniausiai neigiamais) gamtos reiškiniais. Žr.: Schenk, „Historical Disaster Experiences“, 12–13.

9 Ibid., 12.

10 Vis dėlto sąvoka „revoliucija“ – iš pradžių gana vienprasmiškas astronominis-geologinis terminas – po 1789 m. įvykių Prancūzijoje palaipsniui įgijo ne gamtinę, o socialinę politinę reikšmę. Terminas „katastrofa“ po 1800 m. vis dažniau buvo vartojamas kalbant apie ekstremalius gamtos reiškinius (maždaug 1900 m. tokią reikšmę vokiečių kalboje išreiškė sudėtinis daiktavardis *Naturkatastrophe*); *ibid.*, 22.

kosminiu ciklu)¹¹. Šiame eschatologinės minties kismo kontekste vertinant kultūrinius pasakojimus apie pasaulio tvano pėdsakus, tenka pripažinti du faktorius. Viena vertus, priešistorinės katastrofos vaizdiniai nuo seno registruojami mitinėse struktūrose, apokaliptiniai ir *armagedoniniai* įvaizdžiai pasitelkiami ir šiandienos populiariojoje kultūroje. Antra vertus, priešistorinio tvano faktai gyvuoja ne vien kaip mitai, jie siejasi ir su nestabiliais, neretai lokalizuotais naratyvais naujųjų mokslo atradimų istorijoje. Pavyzdžiui, nuo XIX a. pradžios priešistorinis gyvybę sunaikinęs didysis praeities įvykis (tvanas) būdavo ir paneigiamas, ir patvirtinamas remiantis (kintančiais) įrodymais.

Mėginant aprėpti kolektyvinėje gamtos pažinimo atmintyje užfiksuotus prieš daug tūkstantmečių ar net prieš milijonus metų nutikusius dalykus, šiame tekste, remiantis Latour'o analizuotu moderniuoju gamtos atskyrimu nuo socialinio žmogaus pasaulio, taip pat kliaujamasi kultūrinės vaizduotės Vakarų mokslo istorijoje tyrimais. XX a. 9-ajame dešimtmetyje keliolikos šimtmečių perspektyvoje mokslo atradimų poveikį Vakarų civilizacijai aprašęs Jungtinės Karalystės mokslo istorikas ir populiarių TV laidų vedėjas Jamesas Burke'as suformulavo visatos matymo pokyčio tezę¹². Pasak istoriko, bet kuris ryškus Vakarų mokslo ar technikos atradimas keitė visuminį visatos suvokimą – ar tai būtų vadinamoji Koperniko revoliucija, atomo skaldymas, skrydis į kosmosą, ar kur kas naujesni mokslo ir technikos proveržiai, – nepaisant to, kad mokslo sistemos transformacijos įvyksta nebūtinai tiesioginiu ar linijiniu būdu. 2015 m. pasirodęs rašytojos ir žurnalistės Elizabeth Kolbert bestseleris *Šeštasis išnykimas: ne vien gamtos istorija*, kaip ir kosminę didžiąją istoriją mėginantis aprėpti istoriko Davido Christiano 2018 m. bestseleris *Didžioji istorija, arba pasakojimas apie visatos, Žemės ir žmonijos kilmę*, siūlo pažvelgti į planetos gyvybės kaitą ne iš žmogaus, o iš plačios kosminės perspektyvos (abi knygos vėliau išverstos į lietuvių k.). Iš dalies panašių eksperimentų ėmėsi ir populiarius Lietuvos istorikas Aurimas Švedas, plačiai auditorijai skirtoje mokslo monografijoje kalbėjęs apie išplėstinį istorijos disciplinos lauką (*Istoriko teritorija*).

Rašydamas apie istorijos pertrūkius, Švedas akcentuoja moderniojoje Vakarų istorijoje aktualų moralinį priežasties ir pasekmės dėmenį.

11 Torres, *Human Extinction*, 23–33.

12 James Burke, *The Day the Universe Changed* (London: Little, Brown and Company, 1985).

Pavyzdžiui, jis mini filosofės Susan Neiman aptartą vieną intensyviausių XVIII a. Vakarų pasaulyje nutikusių kataklizmų – 1755 m. lapkričio pirmosios rytą klestintį Lisabonos miestą nušlavusį žemės drebėjimą. Miestą per keletą valandų sunaikinusią stichiją lydėjo gaisras ir cunamio bangos, žuvo mažiausiai 15 tūkst. žmonių. Įvykis smarkiai sukrėtė Vakarų civilizaciją vien dėl to, jog jūrų karaliene laikyta Lisabona buvo ryškus ir prabangus miestas, toli gražu ne periferinė mažai lankoma vieta. Į diskusiją, ar įmanoma sieti gamtos išprovokuotą natūralų blogį su moraliniu, pasak Švedo, „įsitraukė šviesiausi ano laikotarpio Europos protai“¹³. Ieškant įvykio priežasčių „ginčas, ar žemės drebėjimas buvo Dievo ženklas, ar tiesiog gamtos kataklizmas, turėjo tiesioginių politinių pasekmių“¹⁴. Švedas apibendrina Neiman pristatytą XVII a. egzistavusią trilybę – natūralaus, moralinio ir metafizinio blogio sampratą, kuri XVIII a. modifikuota, atsisakant būtent metafizinio blogio sampratos¹⁵. Istorikas taip pat parodo, jog vėlesni techninio pobūdžio „gamtos pažabojimo“ ir žmogaus progreso priežastingumo naratyvai buvo nesėkmingi – XX a. viduryje blogio problema grįžo su nauja jėga ir liudijimais apie technologine pažanga grįstas sofistikuotas mirties stovyklas¹⁶.

Skirtingai nei XVIII a., po masinės žiniasklaidos įsigalėjimo XX a. žinių šaltiniai tapo neatsiejami nuo populiariųjų medijų ir demokratizuotų informacijos kanalų, ilgainiui ėmusių supaprastintai pristatyti sudėtingus mokslo pasiekimus ir mokslininkų aiškinimus apie gamtą. Rimtieji visatos pradžios ir pabaigos siužetai dabarties žmogui pernelyg tolimi, todėl tyrėjų keliamos hipotezės, pasak istorines laiko sampratas tyrinėjusios Agnės Narušytės, „tiesiog žadina vaizduotę, bet nežada jokių rimtų pasekmių dabarčiai“¹⁷. Neatsitiktinai vaizduotės dirginimas kalbant apie gamtines kataklizmų priežastis matomas būtent populiariojoje kultūroje. Kalbant apie dabarties kataklizmus, gali būti pasitelkiama ir akademinė žiūra, tačiau mokslinis kalbos režimas atmeta gąsdinimą ir emocinius dirgiklius. Pavyzdžiui, technologijų padedami jau suvokiame, kodėl ir koku būdu vyksta

13 Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija* (Vilnius: Aukso žuvis, 2020), 32.

14 Ibid.

15 Ibid., 36.

16 Anot Švedo, „kartais sakoma, kad po žemės drebėjimo Lisabonoje žmonija prarado tikėjimą pasauliu, o sužinojusi apie Aušvico koncentracijos stovyklą Antrojo pasaulinio karo metais, prarado tikėjimą savimi“; ibid., 37.

17 Agnė Narušytė, *Chronometrai. Įsivaizduoti laiką, arba chronopolitika, heterochronija ir greitėjančio pasaulio patirtys Lietuvos mene* (Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2021), 85.

žemės drebėjimai, tačiau tokių reiškinių pasekmės visuomenei pristatomos tik kaip su predikcijomis koreliuojantys analizės objektai. Žmonės konvertuojami į skaičius, asmeniniai išgyvenimai eliminuojami, o tragedijos lieka kažkur parašėse – nelaimės priežasčiai suvokti skirti modeliai „nujausminami“¹⁸. Galų gale pats ekologinių sistemų kompleksiško suvokimas netiesiogiai užkardo spontanišką emocinį gamtos įvykių vertinimą – kartais paaiškėja, kad kai kurie trikdžių režimai (pvz., miškų gaisrai) yra nuo seno naudingi kai kurioms augalų rūšims. Daugybė gamtos sutrikimų ar išnykimų gali būti traktuojami kaip natūrali Žemėje vykstančių procesų eiga, o ne nuokrypis ar žmogaus sukelta katastrofa. Kataklizmų globaliai apmąstyti nepajėgiame ir dėl individualios regos lauką kasdien užplūstančių ir tragedijas fragmentuojančių bei suniveliuojančių pranešimų gausos. Intensyvėjantis komunikacinių dirgiklių laukas taip pat provokuoja naujus politinio pobūdžio klausimus apie atsakomybę.

Lietuvos filosofė Danutė Bacevičiūtė aptarė su klimato kaita susijusias įsisąmonintas asketizmo praktikas viešajame politiniame diskurse ir parodė informuoto subjekto reakcijos į realias grėsmes paradoksalumą. Referuodama į rizikos visuomenės analizavusio Ulricho Becko išplėtotą „organizuoto neatsakingumo“ sąvoką, ji mini specifinę vėlyvosios modernybės institucijų sutrikimą. Tarkime, garsiai kalbėdamos apie visoje planetoje sunkiai prognozuojamus neigiamus šalutinius klimato kaitos padarinius, institucijos „yra priverstos pripažinti katastrofos artėjimą, tačiau sykiu ją neigia, slepia jos kilmę, užkerta kelią kompensacijai ir kontrolei“¹⁹. Netgi galima tarti, jog „pats klausimas apie atsakomybės subjektą yra pašalintas iš

18 Tipiškas tokio kalbėjimo pavyzdys matomas, pavyzdžiui, Vilniaus universiteto mokslo naujienų populiarinimo skiltyje pristatant 2023 m. įvykusią tragediją: „Rugsėji ir spalį Afganistaną ir Maroką supurtė galingi žemės drebėjimai. Maroke, kuriame tokie reiškiniai nėra dažni, ir Afganistane jie nušlavė ištisus kaimus ir nusinešė tūkstančių žmonių gyvybes. Pasitelkdami palydovinius duomenis Vilniaus universiteto (VU) Geomokslų instituto geografs dr. Laurynas Jukna ir Elzė Buslavičiūtė parodė realų drebėjimų mastą ir paaiškino, kaip tokius įvykius galima sekti naudojantis šiuolaikinėmis technologijomis“. Žr.: „Žemės drebėjimai Afganistane ir Maroke – koks iš tiesų jų mastas?“, *Vilniaus universiteto Chemijos ir geomokslų fakultetas*, žiūrėta 2023 m. spalio 25 d., <https://www.chgf.vu.lt/apie-fakulteta/naujienos/3068-zemes-drebejimai-afganistane-ir-maroke-koks-is-tiesu-ju-mastas>.

19 Danutė Bacevičiūtė, „Ekologinė krizė ir asketizmo praktikos technikos amžiuje“, in Mintautas Gutauskas et al., *Gamtos transformacijos: modernybė ir antropocenas* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2021), 274.

dienotvarkės²⁰. Jau prieš keletą dešimtmečių Latour'o cituotas Jean-F. Lyotard'as teigė, jog gali pateikti „katastrofos suvestinę“ tik per „nežmogiško“, vis sudėtingėjančio mokslo ir žmonių kolektyvo ryšį²¹. Šiame tekste aptariant gamtos katastrofų reprezentacijoje egzistuojantį probleminį gamtos, žmogaus ir kultūros santykį, žmonių istorijos ir gamtos katastrofos vaizdinys analizuojamas ne tiek atsižvelgiant į kolektyvinės politikos galimybes, kiek per geologinės, kultūrinės ir meninės vaizduotės prizmę. Pasirenkant menininko sapno mediją mėginama suprasti, kokias funkcijas žinojimo sistemose atlieka vizionieriški menininko pasąmonės vaizdiniai; konkrečiu pavyzdžiu pasirenkamas dingęs tapybos ciklas *Audra* iš ankstyvosios Mikalojaus Konstantino Čiurlionio kūrybos. Ne vien Čiurlionio ir jo amžininkų dailininkų kūryboje, bet ir ankstyvojoje moderniojoje siaubo literatūroje itin ryškiai atsiskleidusi į egzistencines grėsmes atsigręžianti vaizduotė atmetė ligtolines konvencijas. Manytina, jog (anti)modernybės siaubą įprasminanti vaizduotė padeda žmonijai aiškintis išnykimo grėsmes, pasaulines katastrofas, ikižmogiškos praeities ir postžmogiškos ateities scenarijus.

(Nežinoma) priešistorės katastrofa ir gyvybės istorija. Pasaulio tvanas

Kaip minėta, gamtos katastrofos istorijoje dažnai traktuotos kaip Dievo ženklai, jų aprašymai buvo įtraukiami į teologinius, kosmologinius ir politinius diskursus²². Pastarieji Vakarų istorijoje bene dažniausiai buvo grindžiami informacija, gauta iš astronomijos, helenistinės gamtos filosofijos ir gausybės religinių, kosmologinių, mitinių žinių, kurios natūraliai persmelkė ir vietos bendruomenių politinį elgesį. Siekiant suvokti kadaise planetoje vykusius procesus, vakarietiški gamtos tyrimai plėtojosi paraleliai Bažnyčios mokymui apie pasaulio pradžią ir pabaigą, taip pat jo sandarą. Nepaisant ryškesnių mokslinių atradimų XVIII a. ir XIX a. pradžioje ir silpstančios religinio mokymo svarbos, plačiai tikėta, jog pasaulis buvo sukurtas per šešias dienas prieš maždaug šešis tūkstančius metų. O rojaus sodo egzistavimas arba Nojaus išgyventa pasaulio tvano katastrofa traktuoti ne kaip mitas ar alegorija, o kaip istoriniai faktai.

20 Ibid., 275.

21 Latour, *Mes niekada nebuvo modernūs*, 59.

22 Jane Anna Gordon and Lewis R. Gordon, *Of Divine Warning: Reading Disaster in the Modern Age* (London: Routledge, 2016).

Švedijoje gyvenęs itin įtakingas gamtininkas Carlas Linnaeus (1707–1778), XVIII a. viduryje apibendrinęs ir paskelbęs sisteminį augalų ir gyvūnų katalogą, taip pat pirmasis panaudojęs binarinę nomenklatūrą gyvūnų rūšims ir gentims apibrėžti²³, teigė, jog gamtos tyrėjui pakanka stebėti ir įvardyti Dievo kūrinius. Anuomet atrodė, kad nuodugnaus tyrimo verti gamtos pokyčiai neegzistuoja, nes manyta, jog Dievas išsyk ir be klaidų jau buvo sukūręs idealius ir tobulus organizmus. Gyvūnų rūšys traktuotos kaip istoriškai nekintančios; savo ruožtu, remdamasis lėtai krintančio Baltijos jūros lygio stebėjimais, Linnaeus taip pat nusprendė, kad rojus kažkur egzistavo kaip archetipinių porų apgyvendinta sala. Biblinis Adomas pirmasis šioms gyvūnų poroms suteikė vardus, o Linnaeus save traktavo kaip antrąjį Adomą, kuris tai daro antrąsyk²⁴. Vis dėlto gausėjant geologinių kasinėjimų, pasaulio sandaros aiškinimo diskursas tapo vis sudėtingesnis, drauge ryškėjo ir siekis suderinti biblinį pasakojimą apie pasaulio sukūrimą su naujais empiriniais įrodymais.

Europoje sparčiau besivystanti pramonė neišvengiamai keitė gamtinės aplinkos suvokimą, o industrinės revoliucijos tamsiosios pusės netgi provokavo siekį grįžti prie ankstesniojo paprastumo ir priešistorinio „tyro laukinių gyvenimo“. Romantikai jau troško vienybės su visata, tačiau pastaroji atrodė keista, chaotiška ir nuolat besikeičianti, o ne statiška ir tvarkingai funkcionuojanti pagal aukštybėse nustatytus dėsningumus, kaip matyta anksčiau. Mąstydamas apie pasaulio kismą prancūzų gamtininkas ir filosofas Louis de Buffonas (1707–1788) vienas pirmųjų susiejo gyvybės kilmę ir raidą su visos Žemės evoliucijos istorija²⁵ ir tvirtino, jog tam tikri pokyčiai kūrinių evoliucijoje vis dėlto egzistavo. Dievas, žinoma, neabejotinai sukūrė pagrindinius idealius archetipus, kurie, veikiami aplinkos, mitybos sąlygų ir natūraliai degraduodami, toliau vystėsi kaip realūs organizmai²⁶. Klasių ir genčių idealieji modeliai, Buffono nuomone, tūno tik vaizduotėje. Laikydamasis neoplatonizmo, o ne aristotelizmo (kuriam prijautė Linnaeus) krypties, Buffonas taip pat numatė milžinišką būties grandinę,

23 Algimantas Jakimavičius, „Carl von Linné“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, <https://www.vle.lt/straipsnis/carl-von-linne/>.

24 Burke, *The Day the Universe Changed*, 141.

25 „Georges Louis de Buffon“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, <https://www.vle.lt/straipsnis/georges-louis-de-buffon/>.

26 Burke, *The Day the Universe Changed*, 244.

mistiškai besiplėtojančią nuo dumblio iki žmogaus. Į šio pobūdžio sistemą buvo įtrauktas ir kiekvienas organizmų sudėtingėjimo etapas, kai aukštesnės egzistencijos pakopos buvo išdėstytos atitinkamose išsivystymo stadijose, atsižvelgiant į intelektą²⁷.

Nors Buffonas ir nesutiko su tuo, ką postulavo Linnaeus, jis, kaip ir daugelis kitų, laikėsi anuomet priimto požiūrio, kad Dievas sukūrė reikiamą skaičių organizmų; labiausiai atrodė tikėtina, jog gyvūnijos kūrimas įvyko 4004 m. pr. m. e. spalio 26 d. 9 val. ryto, kaip kad XVII a. apskaičiavo vyskupas Jamesas Ussheris²⁸. Vis dėlto spartėjant anglies kasybai plėtojosi stratigrafija, daugėjo atradimų, verčiančių abejoti teologiniais postulatais, taigi suabejota ir gyvūnų karalystės išbaigtumu. Jau XVIII a. pradžioje buvo ištirti pirmieji amerikinių mastodontų kaulai²⁹, Europą neretai pasiekdavo ir iš Sibiro atgabenti mamutų kaulai. Augant metalo paklausai, daugėjo Žemės paviršiaus tyrimuose besispecializuojančių kalnakasybos žinovų. Stebėdami įvairių sluoksnių išsidėstymo tvarką, jie nutarė, jog gilesni žemės sluoksniai liudija senesnę jų amžių; taip pat pastebėta, kad sluoksniuose yra itin keistų fosilijų, o daugelis visiškai nematytų gyvūnų pavyzdžių, kurie buvo randami aukštesniuose, tai yra jaunesniuose sluoksniuose, nebuvo aptinkami senesniuose, tai yra gilesniuose sluoksniuose.

Georgesas Cuvier (1769–1832)³⁰, žinomas prancūzų gamtininkas ir zoologas, neretai vadinamas paleontologijos pradininku, išanalizavo aki-vaizdžius anatominius skirtingų sluoksnių fosilijų skirtumus ir pasaulio gyvūnus suskirstė į keturias šakas: stuburinius, nariuotuosius, minkštakūnius ir spindulinius. Nors ir tikėjo rūšių pastovumu, Cuvier numatė, jog kiekvienoje šakų sistemoje gyvūnai galėjo vystytis ir atskirai. Taip pirmą kartą buvo pažeistas vienalaikio sukūrimo principas, o aiškus istorijos pradžios suvokimas toliau eizėjo. Savo atradimus Cuvier patvirtino Paryžiaus geologinio baseino Monmartro kalkakmenio karjeruose suradęs dinozaurų liekanų. 1808 m. jis pastebėjo, kad daugelis rastų kaulų yra sluoksniuose, kuriuose taip pat iškasama austrių ir kitų jūrų gyvybės formų – šie senovinės jūros teikiami įrodymai jam aiškiai priminė potvynio aprašymą Biblijoje. Todėl

27 Ibid.

28 Ibid.

29 Kolbert, *Šeštasis išnykimas*, 34.

30 „Georges Cuvier“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, <https://www.vle.lt/straipsnis/georges-cuvier/>.

Cuvier iškėlė prielaidą, kad kadaise gyvybė žemėje turėjo susidurti su kažkokia katastrofiška potvynio banga – būtent vanduo sunaikino tam tikrus gyvūnus ir augalus. Taip mėginta paaiškinti, kodėl jų nėra šiuolaikiniame pasaulyje.

Anuometinės diluvialistinės (arba tvanų) teorijos teigė, jog Biblijoje aprašytas tvanas iš tiesų užliejo dabartinių jūrų dugną, o visas kadaise egzistavusias rūšis išgelbėjo Nojus³¹. Cuvier teigimu, pirminis tvanas, sunaikinęs senesnes gyvybės formas, turėjo nutikti dar prieš sukuriant žmogų³². Kadangi tyrėjas neturėjo paaiškinimo, kodėl kai kurie per pirmąjį (priešbiblinį) tvaną sunaikinti organizmai buvo žuvys, jis ieškojo ir rado literatūrinę šios anomalijos pagrindimą žydų, indų, egiptiečių, babiloniečių, armėnų, kinų ir Amerikos indėnų šventuosiuose tekstuose³³. Cuvier pripažino gyvybės kismą istorijoje, tačiau priešinosi evoliucijos teorijai, kurią dar iki Charleso R. Darwino pradėjo plėtoti kiti mąstytojai ir gamtos tyrinėtojai. Negalėdamas paaiškinti, kaip skirtingu metu Žemėje atsirasdavo skirtingos gyvūnų grupės, Cuvier tiesiog teigė, kad tokius gyvūnus kaip mastodontai ir mamutai išnaikino „kokia nors katastrofa“³⁴, – paleontologas ne vel tui šiandien traktuojamas kaip katastrofų teorijos pradininkas³⁵. Pradžioje jam atrodė, kad Žemėje „turėjo pakakti vienos nelaimės“. Vėliau, išnykusių rūšių sąrašui ilgėjant, jo pozicija pasikeitė. Jis nusprendė, kad kataklizmų buvęs ne vienas. „Gyvybę Žemėje dažnai trikdo siaubingi įvykiai, – teigė jis ir pridūrė: – Tokių katastrofų aukomis tapo nesuskaitoma begalė gyvų organizmų“³⁶. Sulig naujesniais įrodymais XIX a. pradžios diluvialistai keitė

31 Nors tokia mintis kurį laiką ir buvo populiari, santykis su bibliniais pasakojimais buvo nevienprasmiškas. Tarkime, paties Cuvier manymu, pasaulinės katastrofos, arba revoliucijos, kurias jis siejo su masiniais gyvybę išnaikinusiais potvyniais, kilo dėl gamtinių priežasčių, o ne dėl Biblijoje aprašytų įvykių. Žr.: Torres, *Human Extinction*, 37.

32 Cuvier teigė, jog prieš mūsų pasaulį būta kito: „Bet kokia buvo toji pirmą kartą Žemėje? Ir kokia revoliucija įstengė ją sunaikinti?“ Žr.: Kolbert, *Šeštasis išnykimas*, 39.

33 Burke, *The Day the Universe Changed*, 247. Kolbert taip pat mini, jog Cuvier „citavo Bibliją kaip vieną iš daugelio senų (ir ne iki galo patikimų) veikalų greta indų Vedų ir Šu dzin“. Tokią ekumenišką nuostatą vėliau anglikonų dvasininkai pasistengė transformuoti, teigdami, neva į anglų k. išverstame Cuvier tekste galima rasti Nojaus tvano įrodymų. Žr.: Kolbert, *Šeštasis išnykimas*, 54.

34 Ibid., 53.

35 Žr.: Saulius Norvaišas, „Katastrofų teorija“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, <https://www.vle.lt/straipsnis/katastrofu-teorija/>.

36 Kolbert, *Šeštasis išnykimas*, 53. Kolbert tvirtinimu, „šiaip ar taip, jį domino ne rūšių atsiradimas, o pragaištis“; ibid, 52.

pozicijas, tarkime, pripažino, jog biblinis tvanas kilo po kur kas anksčiau buvusių geologinių epochų katastrofų; taip pat, atsirandant naujų įrodymų, jie sutiko, kad tam tikri Žemės paviršiaus bruožai galėjo kisti nebūtinai dėl milžiniško tvano, bet ir dėl ledynų tirpimo ar tiesiog nedidelių lokalių potvynių³⁷.

Pasaulio dieviškojo sukūrimo istoriją galutinai sugriovė Charlesas Lyellis (1797–1875) – turtingo žemvaldžio sūnus ir aistringas botanikas, kuris siekė atkurti Žemės istoriją, pagrįsdamas ją tebesitęsiančiais procesais ir „tinkamu“ laiko matavimu. Anot Kolbert, žodį „katastrofininkas“ 1832 m. sukūrė geologas Williamas Whewellas, pažinojęs „tik vieną žmogų, kuriam toks įvardijimas netiko“. Tai buvo Lyellis, kuriam apibūdinti buvo sugalvotas dar vienas naujadaras – „uniformitarijonas“³⁸. Lyelliui „atrodė nemoksliška (ar, kaip jis sakė, „nefilosofiška“) įsivaizduoti, kad pasaulis kada nors keitėsi dėl kitokių priežasčių arba kitoku greičiu nei dabar“³⁹. Pasak tyrėjo, kiekvienas kraštovaizdžio bruožas esąs labai laipsniško proceso, vykstančio daugybę tūkstantmečių, padarinys. Jis kalbėjo apie vienodą pokyčių greitį ir Žemės amžių siūlė matuoti pagal išnykusių ir išlikusių rūšių santykį⁴⁰. Kitaip tariant, Lyellio uniformitarizmas buvo grįstas požiūriu, kad gamtos įvykius galima paaiškinti tik laipsniškomis natūraliomis priežastimis ir kad praeityje vykusių procesų mastas buvo toks pat kaip ir vykstančių dabar; planetos pokyčiai, anot jo, buvo visuotinio pobūdžio. Lyellio nepritarimas anuomet gana populiariai „transmutacijai“ taip pat buvo savitas abejonių požymis – Kolbert žodžiais, vėlesnėje evoliucijos teorijoje įsitvirtinusi mintis, kad „iš vienos augalų ar gyvūnų rūšies laikui bėgant galėtų kilti kita, jam atrodė neįsivaizduojama“⁴¹.

Diluvialistai netrukus buvo pajuokiami dėl to, jog ilgainiui buvo priversti vis labiau nusileisti oponentams ir pripažinti vis ilgesnius praeities

37 Pagrindinis ginčas anuomet vyko tarp neptūnistų ir plutonistų. Pirmieji manė, kad dabartinės žemės nuosėdas pradžioje užnešė jūrų vandenys; vėliau, vandenims nusėdus, Žemės paviršius atsidengė ir buvo paveiktas erozijos. Kalnai buvo ne kas kita, kaip aukštos pirminio paviršiaus dalys, iškilusios virš jūrų. Tuo tarpu plutonistai teigė, kad planetos kiautas iš principo yra dinamiškas ir nuolat kintantis, o jos plutoje išsilydęs granitas nuolat deformuojasi ir keičia visą Žemės paviršių, ypač kai vyksta žemės drebinėjimai. Žr.: Burke, *The Day the Universe Changed*, 249.

38 Kolbert, *Šeštasis išnykimas*, 56.

39 Ibid., 57.

40 Burke, *The Day the Universe Changed*, 253.

41 Kolbert, *Šeštasis išnykimas*, 62.

laiko intervalus arba išgalvoti papildomas priešistorines gamtos katastrofas – ne du, tris, bet vis daugiau galingų potvynių. Galiausiai jie pasidavė. Taigi, viena vertus, jau XIX a. pirmojoje pusėje diluvialistinės teorijos siejosi su autoritetingai paneigtu pasaulinės katastrofos „mitu“. Kita vertus, XX a. jos vėl buvo savotiškai atrandamos, vis iš naujo aiškinantis priešistorinių Žemės kataklizmų ir masinio gyvybės išnykimo priežastis. Pavyzdžiui, jau XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje mąstymo lūžį ženklino milžiniško asteroido smūgio prieš 66 milijonus metų teorija. Empirinis Cuvier „dvigubo tvano“ teorijų pamatas šiandien iš esmės atmestas. Tačiau, kaip teigia Kolbert, kai kurie iš pažiūros labiausiai neįtikimi Cuvier teiginiai, kaip vėliau paaiškėjo, buvo itin tikslūs. Gyvybė Žemėje iš tiesų „būdavo sutrikdoma „siaubingų įvykių“, o jų aukomis tapo „nesuskaityti organizmai“⁴². Šiandienos paleontologija pripažįsta, kad „retsykais gamta tikrai „pakeičia kursą“, ir tokiomis akimirkomis tikrai tarsi „nutrūksta veiksmo gija“⁴³. Taigi XX a. pabaigoje, aptariant milžiniškų bangų ir didžiulių potvynių kataklizmus priešistoriniais laikais, mėginta iš naujo atkreipti dėmesį į didelio masto gamtos sukrėtimų reikšmę. Neodiluvializmas savotiškai padėjo reabilituoti ir katastrofizmą⁴⁴, nepaisant to, jog kadaise ši mąstymo kryptis buvo visiškai diskredituota ne be jau minėto Lyellio pastangų.

Tvanas ir meninė vaizduotė. M. K. Čiurlionio 1904 m. ciklas *Audra*

XX a. pradžioje atsiradus kvantinei fizikai buvo suduotas smūgis senamadiškam mechaniniam (*niutoniškajam*) požiūriui į visatą, vyrausiam pramonės revoliucijos metu. Spartėjanti žinojimo sistemų hibridizacija rezgė jungtis su moderniosios psichoanalizės atradimais. Tarp gilėjančio gamtos pažinimo ir, paradoksalu, augančio naujųjų reiškinių (ne)pažinumo suvokimo skverbėsi naujos „tarpininkavimo figūros“ (pasinaudojant Latour'o tropu, kurį filosofas pasitelkė aiškindamas senosios antropologinės matrikos nubrėžtas ribas tarp daiktų ir žmonių, arba tarp grynosios socialinės jėgos ir gryno gamtinio mechanizmo kompetencijų). Šalia mokslo atradimų ir skrupulingai įteisinamų „faktų“ buvo plečiamos literatūrinės mokslinės fantastikos, taip pat ir naujosios siaubo literatūros įžvalgos, amžių sandūros

42 Ibid., 55.

43 Ibid.

44 Richard Huggett, *Cataclysms and Earth History. The Development of Diluvialism* (Oxford: Clarendon Press, 1990).

1. Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, *Audra I*,
1904

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, *Storm I*,
1904

mene aistringai domėtasi teosofinėmis idėjomis, Rytų misticizmu. Visa tai turėjo savų priežasčių – sulig naujais archeologiniais kasinėjimais ir aptinkamomis senovės civilizacijomis augo susidomėjimas tų civilizacijų religijomis, okultiniais tikėjimais.

Įvairių stilistinių srovių veikiami skirtingų šalių kūrėjai XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje ėmė konstruoti savas nežemiškų ir nežmogiškų pasaulių sistemas. Baugūs ir keisti (ant)žmogiškų pasaulių vaizdiniai, viršgamtinių ir viršlaikinių eschatologinių katastrofų nuojautos egzistavo skirtingų, vienas kito nepažinojusių kūrėjų darbuose. Pavyzdžiui, neoromantizmui ir simbolizmui atstovavusio Lietuvos dailininko M. K. Čiurlionio (1875–1911) ir ryškiausio keistosios siaubo literatūros (angl. *weird fiction*) atstovo Howardo Phillipso Lovecrafto (arba HPL, 1890–1937) kūryboje yra su pasauliniu kataklizmu susijusio siaubo motyvų. Tokie motyvai netiesiogiai

reflektavo fragmentiškas anuometinio mokslo žinias, ankstesnius paleontologijos įrodymus, pseudomokslinius pasakojimus, mitus, pasakas.

Abiejų minėtų kūrėjų asmenybės ir kūryba yra plačiai aptarti bei įvairiapusiškai analizuoti konkrečių meno sričių tyrimuose. Šiuo atveju atkreipsiu dėmesį tik į Čiurlionio ankstyvuosiuose darbuose šmėžavusį gamtos kataklizmo motyvą, kuris buvo išsamiai plėtojamas HPL apsakymuose bei apysakose. Košmariškos pasaulio destruktijos naratyvai Vakarų mene ne sykį atspindėjo krikščioniškuosius pasaulio tvano arba apokalipsės įvaizdžius. Vis dėlto Čiurlionis, ir ypač Lovecraftas, siekdami sukurti unikalią mitinio pasaulio struktūrą, įkvėpimo eschatologinėms vizijoms sėmėsi iš senovės civilizacijų ir jų paminklų. HPL „geologinę vaizduotę“, kuri šiandien įgalina *lovekraftiškuosius* motyvus susisiekti su tarp kai kurių užsienio ir Lietuvos šiuolaikinių menininkų populiariu spekuliatyviuoju realizmu, esu trumpai pristačiusi tekste apie meną ir sapnus⁴⁵. Verta nebent pridurti, jog rašytojas itin domėjosi technikos mokslo atradimais, žavėjosi magija, okultizmu, astronomija, chemija, paleontologija, mitologija ir istorija. Deja, keistosios siaubo literatūros tyrėjai, mėginantys tiksliau nustatyti, kiek ir kokiais būdais Lovecraftas galėjo pasinaudoti minėtųjų dalykų žiniomis, išsyk susidurdavo su neįveikiama užduotimi – rašytojo skaitymo apimties ir žinių šaltinių įvairovės tiesiog neįmanoma aprėpti⁴⁶. Taigi paties Lovecrafta pasiūlyta mintis, kad kai kurie dirgikliai jo meninę vaizduotę galėjo pasiekti per sapną, tarsi ir palengvino mįslingų pranešimų, su kuriais susidurdavo jo literatūriniai herojai, šifravimo sunkumus.

Tam tikrų motyvų šifravimo intriga randasi ir žvelgiant į Čiurlionio kūrybą. Dailininko domėjimosi sritis aptaręs Audrius Plioplys teigė, jog XX a. pradžios fizikos mokslų atradimai, modernioji psichologija ir teosofijos populiarumas Čiurlionį gal šiek tiek ir domino, tačiau iš esmės jo nepaveikė (pats menininkas atmetė religijos bei teosofijos įtaką savo kūrybai⁴⁷). O apie 1905 m. Alberto Einšteino paskelbtą ir plataus susidomėjimo sulaukusią specialiąją reliatyvumo teoriją, pasak Plioplio, dailininkas arba

45 Skaidra Trilupaitytė, „Už laiko ribų: sapnavau Japoniją“, in „Vizijos, legendos ir sapnai mene“, sud. Rūta Janonienė, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, nr. 106 (2022): 272–298.

46 Daniel Harms and John Gonce, *The Necronomicon Files: The Truth Behind Lovecraft's Legend* (Boston: Weiser Books, 2003), 151.

47 Audrius Plioplys, „Čiurlionis ir abstrakcionizmas – prieštaraujanti nuomonė“ (*Lituanus*, Čikaga, 1986), in Audrius Plioplys, *Čiurlionis: mintys* (Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004), 63.

nežinojo, „arba tai nepadarė jam įspūdžio. Čiurlionis domėjosi astronomija ir kosmoso koncepcija – tai atsispindi daugelyje jo paveikslų, tačiau šis domėjimasis kilo iš astronomiją ir mokslą populiarinančių rašytojo K. Flammarionio rašinių, daugiausiai mistifikuotai kontempliuojančių visatą. Taigi Čiurlionis stovėjo nuošaliai nuo vienos pagrindinių abstraktaus meno įtakų – mokslinės minties revoliucijos.“⁴⁸

Šiuo atveju galima atkreipti dėmesį į pirmąją, dar iki žmogaus atsiradimo Žemėje egzistavusios gamtos siužetą. Čiurlionio kūrybos tyrėjai, kalbėdami ne vien apie vėlesnius pasaulio sukūrimo vaizdus, bet ir apie ankstesnį kūrybos laikotarpį, pastebi gamtos paslaptingumą, jos neapalaidumą. Ne sykį minėtas dviprasmiškas figūrų ir žemės ryšys, sudėtingi laiko ir erdvės klausimai, fizikos dėsniams nepaklūstančios architektoninės struktūros, antropomorfizuoti, beveik siurrealistiniai debesų, medžių, kalnų pavidalai. Nepaaiškinamas mistinis siaubas, kurį Čiurlionio dailė išsamiai analizavusi Rasa Andriūšytė-Žukienė pastebi būtent ankstyvojoje Čiurlionio kūryboje (1903–1906), taip pat siejamas su gamta. Anot dailėtyrininkės, tuometiniuose menininko darbuose „dominuoja nakties, prieblandos, saulėlydžių vaizdai. Juose – prieblandos paslaptys, gamtos elegija ir nepaaiškinamų žmogaus baimių, keistų nuotaikų – nuo švelnaus lyrizmo iki likiminio siaubo – susipynimas“⁴⁹. Kai kuriuose kūriniuose matome antropomorfinių gamtinių formų riksmą, grėsmingai skambantį milžinišką varpą, kalną pabaisą, bėgančių medžių siluetus. Anot Žukienės, „vos pradedantis menininko kelią kompozitorius piešia ir tapo paslaptinių nuojautų ir gąsdinančių nejaukių vizijų kupinus vaizdus, beveik visada sukonstruotus dviejų kontrastingų pradų – garso ir tylos, ramybės ir audros, šviesos ir tamsos – antinomijų pagrindu“⁵⁰.

1906 m. literatūriniuose dailininko užrašuose (*Laiškai Devdurakeliui*)⁵¹ taip pat yra pasaulio tvano motyvų – eseistiniame tekste minimas

48 Ibid., 65.

49 Rasa Andriūšytė-Žukienė, „Čiurlionio kūryba XX a. pradžios meno procesų kontekste“, in *Spalvų ir garsų dialogai: Mikalojaus Konstantino Čiurlionio ir amžininkų kūryba* (Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009), 9.

50 Ibid.

51 1906 m. vasarą ir rudenį rašytų laiškų eseistinis žanras istoriografijoje kartais įvardijamas kaip „literatūriniai vaizdeliai“. Šią eseistiką aptaręs Vytautas Landsbergis kalbėjo apie „mažas lyrines poemėles proza“ ir teigė, jog Čiurlionio 1906 m. vasaros laiškai netraktuoti kaip konkrečių buvusių kelionių užrašai iš Kaukazo ar Karpatų, juos skaityti šiandien

susapnuotas gamtinės destruktijos košmaras⁵². Kosminės katastrofos motyvai ryškūs ir Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje saugomų penkių pastele ant popieriaus pieštų 1904 m. paveikslų ciklo *Tvanas* vaizdiniuose⁵³. Tais pačiais metais tapytas ir kiek mažiau žinomas šešių paveikslų ciklas *Audra* (muziejaus informacijoje teigiama, kad pastarasis ciklas sukurtas 1904 m. ir eksponuotas Varšuvos dailės mokyklos parodoje, paskui dingęs ir vėliau atkurtas tik pagal fotografo A. Jurašaičio negatyvus ir amžininkų prisiminimus⁵⁴). Tai, kad dabar galima susipažinti tik su nespaltvotomis senovinėmis *Audros* ciklo reprodukcijomis, vaizduojančiomis antropomorfinius bei abstrahuotus siautėjančios audros ir virstančių uolų motyvus, suteikia intrigos tolimesnėms interpretacijoms – originalų šiais laikais niekas nėra matęs. Tais pačiais 1904 m. mitinio tvano motyvais sukurtas ir trijų pastelinės tapybos darbų ciklas *Rūstybė*⁵⁵; to laikotarpio tapyboje egzistuoja ir pavienių antropomorfinių išgaščio apimtų architektoninių struktūrų.

Mistinę baimę keliančios gamtos formos nespaltvotame *Audros* cikle leidžia kalbėti apie antgamtinę patirtį, savotišką priešistorinį įvykį. Pirmame ciklo darbe matomi stichijos nuverčiami kampuoti kubai ir stačiakampiai – pusiau tašyti (?) milžiniški uolų gabalai, kurie primena neryškius galvų

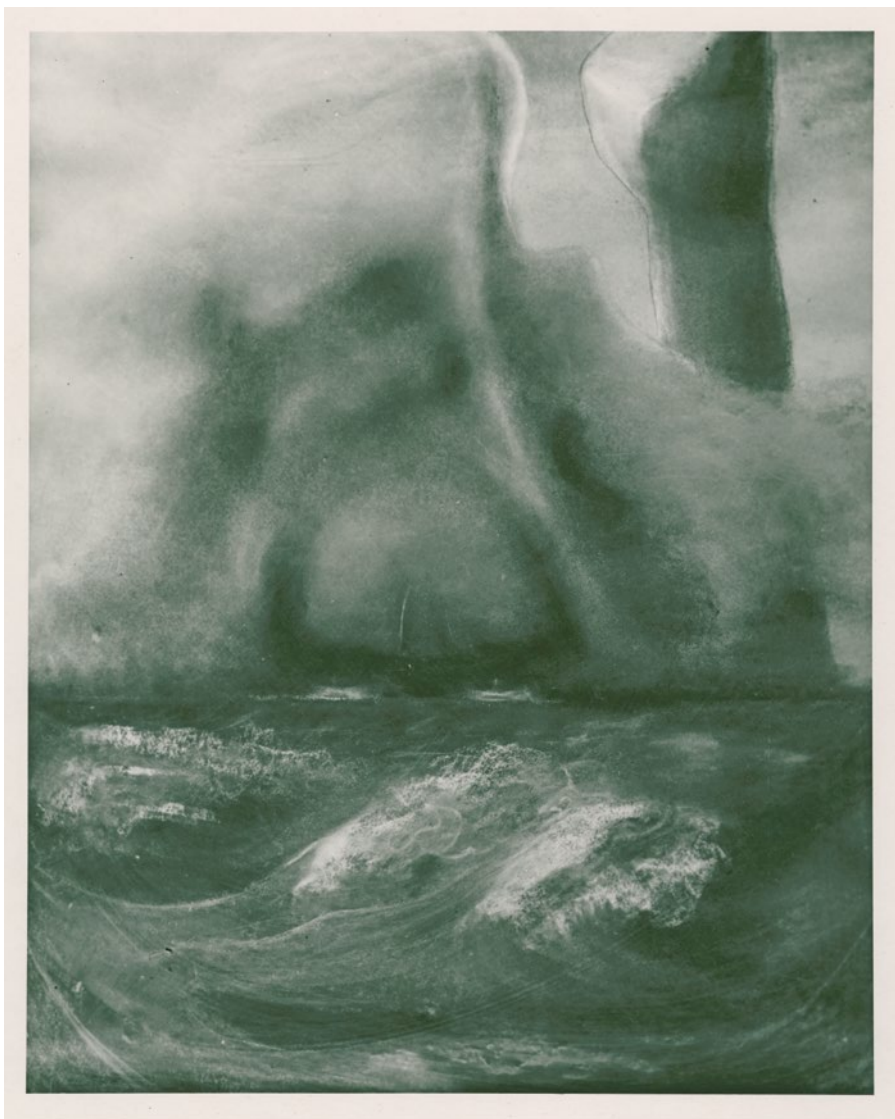
siūloma nebent tik kaip kur kas vėlesnius kūrybinius prisiminimus. Landsbergis aptaria ir laiškų emocines prielaidas, ir skirtingomis progomis skirtingai Čiurlionio užrašytus „Devdorakelio“ arba „Devdurakelio“ pavadinimus. Žr.: Vytautas Landsbergis, „M. K. Čiurlionio žodžio kūryba“, in *Mikalojus Konstantinas Čiurlionis. Žodžio kūryba*, sud. Vytautas Landsbergis (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997), 12–13.

- 52 Pernelyg nesigilinant į biografines detales, pravartu nebent akcentuoti, kad panašią destruktiją vaizduojantis ir toliau šiame tekste aptariamas 1904 m. *Audros* ciklas tapytas tiek prieš 1905 m. vasaros kelionę į Kaukazą, tiek ir prieš 1906 m. kelionę į Karpatų, kur dailininkas tvano siaubą aprašė literatūriškai. Kaip M. K. Čiurlionio kūrybą pristatančiame albume teigia Milda Mildažytė-Kulikauskienė, būtent Karpatuose Čiurlionis „piešimo albumelyje parašė neeiluotą lyrinę poemą *Laiškai Devdorakeliui*“. Žr.: Milda Mildažytė-Kulikauskienė, „Šiek tiek apie Mikalojaus Konstantino Čiurlionio gyvenimą ir kūrybą“, in *Mikalojus Konstantinas Čiurlionis: piešiniai, kompozicijų eskizai, grafika: katalogas*, sud. Milda Mildažytė-Kulikauskienė (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2020), 29.

- 53 „Tvanas. 5 paveikslų ciklas“, *ciurlionis.eu*, <https://ciurlionis.eu/gallery/painting/cycles/tvanas>.

- 54 „Audra. Šešių paveikslų ciklas“, *ciurlionis.eu*, <https://ciurlionis.eu/gallery/painting/cycles/audra-ciklas>.

- 55 „Rūstybė. 3 paveikslų ciklas“, *ciurlionis.eu*, <https://ciurlionis.eu/gallery/painting/cycles/rustybe>.

2. Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, *Audra II*,
1904

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, *Storm II*,
1904

Skaidra Trilupaitytė —

Tvano pėdsakais: priešistorinės katastrofos įvaizdinimas

siluetus. Tačiau pagrindinio paveiksle atvaizduoto veido dalis gana ryški, atsisukusi į žiūrovą, su išgąščio deformuota pražiota burna, nors ir nežinome, ką išsprogęs vyzdys – atgijusi olos kiaurymė – mato priešais save. Antrame paveiksle vaizduojamas smarkiai banguojantis jūros paviršius ir fantastiniai kalnagūbriai rūke. Trečiame liauni medžių kamienai virsta linijiniais sužmogintais bėgančiais (o gal priklaupusiais) siluetais, jų vainikus drasko audra, dangų gožia milžiniški skambantys varpai⁵⁶. Ketvirto paveikslo siužetinė liniją sunku nusakyti vienprasmiškai, vis dėlto muziejaus internetiniame puslapyje teigiama, jog čia matomos iš praskilusios uolos besiveržiančios dvi „pasibaisėjusios“ dvasios, prieš kurias stovi žmogaus silueto dvasia su kirviu⁵⁷. Ši iš visų jėgų užsimojusi medžio (gal vis dėlto sumedėjusios žmogiškos būtybės?) figūra gana ryški; deja, paaiškinti siužetą nėra paprasta. Kad ir kaip žiūrėsime, dvasių, erdvinių lūžių, geologinių, o gal ir architektūrinių tūrių juodai balti antropomorfiniai dariniai, kaip ir atmosferiniai refleksai erdvėje, negali būti perskaitomi vienprasmiškai. Vyrauja nebent aiškiai įskaitoma emocija – ryškus siaubas. Paskutinius du minėtojo ciklo kūrinius – viename vaizduojamas lūžtantis, o paskutiniame jau nulūžęs ir nugriuvęs krikščionių kryžius su sėdinčiu galvą parėmusiu žmogumi, – interpretuoti yra kiek paprasčiau dėl aiškaus motyvo.

Dailininko aprašytas panašaus siužeto gąsdinantis sapnas gali būti traktuojamas kaip savotiška „tarpininkavimo“ medija tarp meninės vizijos ir antgamtinės arba priešistorinės realybės⁵⁸. Tapyboje lietuvių dailininkas naudojo tradicines raiškos priemones, o miegančius žmones užklupusio tvano siužetą išreiškė per siurrealistinį siaubo atpasakojimą: „Sapnavau baisų sapną, labai baisų. Buvo tamsi naktis, pylė šniokštė liūtis, o aplink tuštuma, tamsiai pilka žemė. Aš bijojau lietaus, norėjau bėgti, pabėgti, bet kojos klimpo baloje. <...> O lietus didėjo, su juo ir baimė, ir kada norėjau rėkti ir

56 Analogiškas paveikslas saugomas Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje.

57 „Audra 4 iš 6 paveikslų ciklo“, *ciurlionis.eu*, <https://ciurlionis.eu/content/audra-4?link1=painting&link2=audra-ciklas>.

58 JAV filosofas ir medijų teoretikas Eugene Thackeris minėjo tarpininkavimo tarp skirtingų (žmogiško ir antžmogiško) pasaulių (ne)galimybę; aptarė ją XX a. pradžios kine. Sąsajos tarp skirtingų pasaulių žmogui bet kuriuo atveju lieka mįslė, nes vienprasmiškas tarpininkavimas iš principo neįmanomas – tokiam santykiui paaiškinti Thackeris įveda tamsių medijų sąvoką (angl. *dark media*). Žr.: Eugene Thacker, „Dark Media“, in Alexander Galloway et al., *Excommunication: Three Inquiries in Media and Mediation* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2014), 77–149.

šauktis pagalbos, šalto vandens srovė užpildavo man gerklę. Staiga blykstelėjo pašėlusį mintis: viskas žemėje paskendo, viskas: miestai, kaimai, trobos, bažnyčios, miškai, bokštai, laukai, kalnai – viską užpylė vanduo. Žmonės nieko apie tai nežino, nes naktis, ir ramiausiai miega pirkiose, rūmuose, vilose, viešbučiuose. Miega giliu miegu; bet juk tai skenduoliai, balti, išpurbę, sustingę... <...> Baisus lietaus šniokštimas, beviltiškas sielvartas, beribė baimė.⁵⁹

Pastele įvaizdinti visa naikinančios stichijos regėjimai dailininko 1904 m. tapyboje gali būti traktuojami kaip viršlaikiniai siaubingi įvykiai, kurių neįmanoma įsivaizduoti būdraujant, taigi naratyvinei laiko skalei nepaklūstančios košmariškos vizijos jau 1906 m. aprašomos kaip regėtos sapne. Nežmoniškos siaubą keliančios reikšmingos – gal vertėtų sakyti *jungiškos* – archetipinės struktūros, kurias taip pat randame aprašytas Lovecrafto literatūrinuose tekstuose, skaitytojams panašiai pristatomos per herojų sapnus. Pastarieji veikia kaip sąmonės „invazijos kelias“, kuriuo dažnai naudojasi baisesios būtybės, atkeliaujančios iš Svetur⁶⁰. Sapnai tampa psichinės atakos priemone, jie gali sukelti apsidėmimo būsenas. Tekste *Antgamtiškumas ir siaubas literatūroje* pats Lovecraftas individualų žmogaus sapną aiškino pasitelkdamas religiją ir magiją. Pasak jo, „sapnavimo fenomenas taip pat padėjo kurti nerealaus dvasinio pasaulio sampratą... Vargu ar reikėtų stebėtis tuo, kaip detaliai žmogaus išliekamąją esmę buvo persmelkusi religija ir prietarai.“⁶¹

XX a. pradžioje daug dėmesio sulaukęs sapnų aiškinimas netrukus tapo vienu iš kertinių XX a. pirmosios pusės psichoanalizės įrankių⁶². Po daugelio dešimtmečių, tai yra dabarties metu, sapno medija susidomėta ir Lietuvos humanitariniame lauke (sapnai analizuoti folkloro studijose⁶³, vizualiajame mene⁶⁴). Naujųjų tyrimų kontekste intriguoja dailėtyrininkės Giedrės Mickūnaitės dėmesys istoriškai dokumentuotam 1525 m. Albrechto Diurerio košmarui. Išanalizavusi dailės istorijoje ne sykį aptartą

59 M. K. Čiurlionis, *Apie muziką ir dailę. Laiškai, užrašai ir straipsniai* (Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960), 271–272.

60 Harms and Gonce, *The Necronomicon Files*, 175.

61 Ibid.

62 Erich Fromm, *Pamiršta kalba. Įvadas į sapnų, pasakų ir mitų supratimą* (Vilnius: Vaga, 2023).

63 Vita Ivanauskaitė, „Folklorinė sapno kalba: oneiriniai naratyvai bendruomeninėje komunikacijoje“, in *Tautosakos darbai XLVIII* (2014): 53–70, https://www.llti.lt/failai/TD48_internetui_53-70.pdf.

64 Rūta Janonienė, sud., „Vizijos, legendos ir sapnai mene“, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, nr. 106 (2022).

menininko sapną apie iš dangaus Žemę užplūstančius siaubingus vandenis, vizijos tekstinėje reprezentacijoje Mickūnaitė akcentavo beprecedentį, netgi trikdantį tikslumą ir nusakė vėlesnių šimtmečių dailės tyrėjų pateiktas šio sapno aiškinimo prieigas. Pripažindama, jog XX a. pradžios kultūrą veikė psichoanalizė, o sapnais domėtasi „kaip priešprieša fizinei tikrovei“, Diurerio regėjimui paaiškinti dailėtyrininkė pasitelkė XX a. 4-ojo dešimtmečio interpretaciją apie „apokaliptines nuojautas, kurias ypač kurstė pasaulinio tvano pranašystės“⁶⁵. Vokiškojo renesanso atstovas, pavyzdžiui, rašė, jog jį taip smarkiai išgąsdino pirmoji į žemę besitrenkianti vandens banga, kad atsibudo dar prieš iškrentant kitiems vandenims. Vėliau ryte nupiešė ir užrašė tai, ką matė⁶⁶.

Žvelgiant iš labiau pozityvistinės perspektyvos, kontekstinis klausimas, kokiais būdais Čiurlionis regėjo pasaulio tvaną, kurį aprašė kaip savo sapną, vargu ar gali turėti atsakymą. Kaip minėta, antropomorfizuoti Kaukazo kalnų ir erdviųjų gelmių kelionių vaizdai menininko kaip keliautojo akiratyje atsirado šiek tiek vėliau. Beje, Čiurlionio vaizdinijos tyrimuose kai kurie apokaliptinės fragmentai sieti su Carlo G. Jungo kiek vėlesniais apokaliptiniais tekstais ir vaizdiniais – dailininko aprašytą „dejonų, triukšmo, verksmo, staugimo toje didžiulėje viso pasaulio liūtyje“ potyrį muzikologė Jūratė Landsbergytė-Becher tapatino su jungiškąja pajauta ir artėjančio pasaulinio karo siaubo pranašyste⁶⁷. Savo ruožtu filosofas Naglis Kardelis kalbėjo apie tai, kaip Čiurlionis galimai gebėjo išvysti priešistorinį laiką, nes turėjo galimybę „netikėtai aktyvuoti aukštesnio rango patirties įrankį – proto žvilgsnį, atveriantį mums antijuslines idėjas, kurių mūsų fizinės akys nepajėgia išvysti“; tokiam samprotavimui Kardelis pasinaudojo platoniskąja anamnezės koncepcija⁶⁸.

65 Giedrė Mickūnaitė, „Albrechto Durerio Sapno realizmas“, in „Vizijos, legendos ir sapnai mene“, sud. Rūta Janonienė, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, nr. 106 (2022): 265.

66 Remdamasi Jeano Michelio Massingo 1986 m. straipsniu Mickūnaitė teigia, jog pastarasis Diurerio sapną „įrašė į glaudų vienalaikių intelektualinių veiklų tinklą, išryškindamas sapnų sampratą Niurnbergo humanistų aplinkoje, sąsajas tarp sapnų ir tuomečių astrologijos bei psichologijos žinių ir Durerio indėlio pastarąsias vizualizuojant“, žr.: Giedrė Mickūnaitė, „Albrechto Durerio Sapno realizmas“, 266.

67 Jūratė Landsbergytė-Becher, „M. K. Čiurlionis ir C. G. Jungas: sinchroniškieji kontekstai“, in *Čiurlionis ir pasaulis*, sud. Salomėja Jastrumskytė, serija *Estetikos ir meno filosofijos tyrinėjimai* VI (Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019), 242.

68 Naglis Kardelis, „Regėti anapus vaizdo ir atvaizdo: Mikalojus Konstantinas Čiurlionis ir platoniškoji anamnezė“, in Jastrumskytė, *Čiurlionis ir pasaulis*, 120.

3. Mikalojus Konstantinas Čiurlionis,
Audra III, 1904

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, *Storm III*,
1904

Lovekraftiškosios ikižmogiško pasaulio architektūros tyrimai sapnuose – fiziniu požiūriu niekaip per konkrečius žmones nesusaistytuose ryškių katastrofinių vaizdų kontekstuose – taip pat gali tapti apokaliptinių dailės vaizdinių raktu. Kai kurie vėlesni tyrėjai teigė, jog Lovecraftas buvo „oneirinis rašytojas“, kuris transformavo savuosius košmarus į kūrybinę fikciją tam, kad sumažintų jų „disonansą“ ir realų rašytojo gyvenimą trikdančią psichikos būklę⁶⁹. Tarkime, rašydamas apie antgamtinį Lovecrafto pasaulį Markas Fisheris rėmėsi Sigmundo Freudso pastabomis tekste *Anapūs malonumo principo*. Psichoanalizės pradininkas teigė, kad sąmonės vaizdiniai veikia kitaip nei Imanuelio Kanto aprašytoms „transcendentinėms“ laiko, erdvės ir priežastingumo struktūroms valdant suvokimo ir sąmonės sistemą.

Vienas iš būdų suvokti sąmonės funkcijas ir atitrūkti nuo domiuojančių laiko, erdvės ir priežastingumo modelių sietas su traumos tyrimu. Froidas traumą siūlė įsivaizduoti kaip tam tikrą transcendentinį šoką, kuris, pasak Fisherio, gana tiesiogiai siejasi su Lovecrafto siekiu aprašyti nežinomą svetimą pasaulį. Mūsų suvokimui svetima nežmogiška erdvė nebūtinai siejasi su empirine išore – anot Fisherio, visų pirma reikėtų kalbėti apie transcendentinę išorę. Svarbu ne tik tai, kad kažkas yra „labai toli“ erdvėje ar laike, bet ir tai, jog tas kažkas egzistuoja už mūsų įprastos patirties ribų arba anapus mūsų racionaliojo erdvės ir laiko suvokimo⁷⁰. Trauminė patirtis Diurerio, panašiai kaip ir Čiurlionio, košmariškame sapne taip pat reflektuoja ne akimis regimą įvykį, bet egzistencinės katastrofos – kone visuotinio gyvybės sunaikinimo – siaubą⁷¹. Palyginimui galima paminėti, jog kai kurie analogiški košmarų prisiminimai Lovecrafto apysakose nėra saistomi chronologinio priežastingumo požiūriu, jie neretai tiesiog referuoja į tą buvusį (o gal dar tik būsimą) laiką, kai žemėje nėra žmonių, tačiau egzistuoja keistos siaubingų dydžių chimeros ir šleikščios būtybės. Taigi, prisimenant košmariškus Čiurlionio ir HPL herojų (gal net paties rašytojo) sapnus galima samprotuoti apie *jungiškąją* sinchroniškumą, kuris daro įmanomus priežastiniais ryšiais nesusijusius analogiškus įvykius ar tokių pačių vaizdinių

69 Harms and Gonce, *The Necronomicon Files*.

70 Mark Fisher, *The Weird and The Eerie* (New York: Repeater Books, 2016), 21–22.

71 Apie egzistencinį (totalaus išnykimo) pavojų žmonijai ir istorinę bei filosofinę šio reiškimo skalę plačiau žr.: Toby Ord, *The Precipice: Existential Risk and the Future of Humanity* (New York: Hachette Book Group, 2020).

4. Mikalojus Konstantinas Čiurlionis,
Audra IV, 1904

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, *Storm IV*,
1904

regėjimus panašiu metu. Platesne prasme gamtos katastrofos kaip didžiojo įvykio išgyvenimas sapne gali betarpiškai rezonuoti su psichologine būseną, padedančia racionaliajam kasdieniam moderniajam protui „susivokti“ egzistencinės grėsmės akivaizdoje.

Išvados. Tarp dabartyje konkuruojančių pradžios ir pabaigos siužetų

Iki XIX a. pirmojo ketvirčio pabaigos (kai kuriais atvejais ilgiau) susidomėjimas Žemės praeitimi galėjo reflektuoti religinio autoriteto žinias. O maždaug nuo XIX a. antrosios pusės vakarietiškas mąstymas nebepajėgė aprėpti gamtos kaip mokslinio tyrimo objekto ir kartu jos nežmoniškumo, tai yra savaiminio imanentiškumo. Gamta vis labiau lieka nesuprantama – anot Latour'o, nutarus, jog ji „nebuvo sukurta žmonių nei žmonėms, ji lieka svetima, amžinai tolima ir priešiška. Pati jos transcendencija mus sugniuždo ir ji tampa nepasiekiamą.“⁷² Racionalusis protas, ėmęsis kritinio gryninimo projekto ir išsamiai aiškinęs reliatyvizmo, imperializmo, dominavimo, kaltės jausmo ir kitas sampratas, tiesiog daugino hibridus. Klimatas imtas vertinti tik kaip „gamtinis“ istorijos veiksnys, taip pat buvo analizuojami kolektyvinių idėjų ir „požiūrio į gamtą“ reiškiniai literatūros ir mentaliteto istorijoje, kai kuriuos minėtųjų dalykų aspektus XX a. jau aprėpė sociologija bei kultūrinė antropologija. Radosi kultūrinių kraštovaizdžių tyrimai istorinėje geografijoje, lyginamieji kultūriniai „gamtos“ suvokimo ir aprašymų tyrimai meno (pvz., tapybos) istorijoje ir panašiai.

Tokioje situacijoje daugybė paralelinių aiškinimų apie gamtos katastrofas tapo veikiami konkurencijos tarp skirtingų, netgi prieštarų visa ko pradžios ir pabaigos siužetų. Vis dėlto pastarieji turi ir savą dinamiką – jie tampa aktualūs tam tikromis aplinkybėmis. Pavyzdžiui, Cuvier gamtos tyrimuose buvo numatyta, jog prieš daugybę metų planeta patyrė revoliucinę (gamtos) krizę ar net kelias krizes – tam neatsitiktinai pasitelkti pasakojimai apie senosiose religijose minimą pasaulio tvaną, – tačiau vėlesni racionaliojo mąstymo autoritetai tokio pobūdžio teorijas atmetė (beje, Cuvier citavo Bibliją tik kaip vieną iš ne visai patikimų šaltinių ir pabrėžė savo tyrimų sekuliarumą). Nepaisant ilgus dešimtmečius konkuravusių pasakojimų ir prielaidų paneigimų, jau kitame šimtetyje aiškėjo, kad XIX a. pradžios

72 Latour, *Mes niekada nebuvo modernūs*, 35.

paleontologo įžvalgos turėjo pagrindo. Šiandien nebėra kontraversiška teigti, jog Žemę nusiaubę kataklizmai iš tiesų egzistavo, Kolbert žodžiais, „iškart už rašytinės istorijos pakraščio“⁷³.

Apskritai, dabarties moksle egzistencinės grėsmės yra pripažįstamos. Viešojoje politikoje artikuliuojami mąstymo apie labai tolimą ateitį diskursai. Pavojai žmonijos išlikimui permąstomi per naujus filosofų pasakojimus, formuluojami ir žmonijos išnykimo etikos klausimai⁷⁴. Egzistencinės katastrofos ir egzistencinės rizikos, skirtingai nuo konkrečių lokalaus pobūdžio nelaimių, pranašauja kone visuotinį žmonijos, kartais negi visos gyvybės išnykimą (ar bent jau ženklų civilizacijos degradaciją), tačiau šio klausimo rimtumas buvo suvoktas visiškai neseniai. Pasitelkusi astrofiziką, žmonija „atrado“ savo tikrąją planetos istoriją, jos amžių, identifikavo epochą, kurioje atsirado pati žmonių rūšis. Kitaip tariant, dabarties gamtos tyrimų metodai leido suvokti praeities geografijos kontūrus ir planetos paviršių dar iki *homo sapiens* Žemėje atsiradimo, o dabartinio išsivystymo lygmens žmonija geba netgi iš dalies modeliuoti lokalių ir universalių ateities katastrofų scenarijus. Identifikuojamos didelio masto grėsmės, tačiau joms šalinti reikia beprecedentės globalios kooperacijos. Tuo pat metu ryškiausi faktoriai, galintys lemti globalius katastrofiškus padarinius gyvybei – atominis karas ar klimato ekstremalios kaitos pasekmės, – šiuo metu tiesiogiai siejami ne su hipotetiniais kosminiais įvykiais, bet būtent su žmogaus elgesiu⁷⁵.

Fragmentiškuose dabarties informacijos srautuose plinta ir mokslo populiarinimo naratyvuose (vėl) atgyja mitiniai vaizdiniai, pavyzdžiui, biblinės arba įvairių tautų senuosius pasakojimus menančios pabaisos⁷⁶. O mąstant apie mūsų planetos ar apie (sąlyginai dar gana trumpą) žmonijos istoriją per visatos istorijos prizmę, pasak Christian, ne pirmą sykį vėl pradeda nykti „tikėjimas tradicinėmis žiniomis. Netgi uolūs tikintieji išvydo, kad egzistuoja daug pasakojimų apie kilmę, bylojančių visiškai skirtingus dalykus.“⁷⁷ Vienas

73 Kolbert, *Šeštasis išnykimas*, 55.

74 Torres, *Human Extinction*.

75 Apie egzistencinių grėsmių apibrėžtis bei etinę panoramą žr.: Ord, *The Precipice*.

76 „Naujai atrasta jūros pabaisa gavo pasaulį galėjusios apjuosti norvegų gyvatės vardą“, *15min*, 2023 m. lapkričio 7 d., <https://www.15min.lt/verslas/naujienua/mokslas-it/naujai-atrasta-juros-pabaisa-gavo-pasauli-galejusios-apjuosti-norvegu-gyvates-varda-1290-2137598>.

77 David Christian, *Didžioji istorija. Arba pasakojimas apie Visatos, Žemės ir žmonijos kilmę* (Vilnius: Baltos lankos, 2018), 9.

globalaus ir fragmentuoto informacinio srauto pavyzdžių, iškilusių rašant šį tekstą, – 2023 m. lapkritį pristatyta daugiau nei 5000 m aukščio Turkijos viršukalnėje rasta galimai išraižyta arka. Žiniasklaida, cituodama tyrėjų pasiskaidymus, užsimena apie tai, jog, archeologų manymu, „jie priartėjo prie Nojaus arkos amžinojo poilsio vietos patvirtinimo“, mat „pagal Bibliją, po 150 dienų trukusio ir Žemę paskandinusio tvano medinis laivas nusileido ant Ararato kalno Turkijoje“⁷⁸. Tokie naratyvai veikia kaip skirtingų dabarties mąstymo režimų sampynos pavyzdys. Modernioji savimonė iliustruoja „nesuinteresuotą“ susidomėjimą Žemės praeitimi, o tokie dalykai kaip ekologinis dabarties pasaulio nerimas susilieja su katastrofistiniu pasakojimu; pastarajame galima rasti ir mitinio ar religinio mąstymo užuominų.

Aprašydamas viešajame diskurse egzistuojančią stichinių nelaimių istoriją ir remdamasis 2006 m. norvegų geologo Henriko Svenseno knyga „Pabaiga yra arti“, Švedas mini, jog pastaraisiais dešimtmečiais milijardai žmonių buvo paliesti tokių stichinių nelaimių kaip potvyniai, sausra, uraganai ir tornadai. Tačiau nepaisant akivaizdaus tų reiškinių tikrumo, ekstremalių orų sukeltoms nelaimėms žmonės kažkodėl visiškai nėra pasiruošę. Taip yra ir todėl, jog šiandienos mąstymas iš principo atmeta senovėje egzistavusius ritualus, kuriais siekta numaldyti įsisiautėjusias stichijas, kataklizmuose negebama įžvelgti jokios didaktinės dievybių ar demonų siunčiamos žinios ir prasmės⁷⁹. Greičiausiai būtent todėl žmonės vakarais per „Netflix“ kanalą, anot Švedo, „žiūri serialus ir filmus apie žmonių pražudysiančias gamtos stichijas: ugnikalnio išsiveržimus, žemės drebėjimus, potvynius, karščius, sausras, lėtą, bet nenumaldomą jūros lygio kilimą, viesulus, cunamius“⁸⁰. Identiškas (post)modernybės mentaliteto tendencijas pabrėžė istorijos pradžios ir pabaigos sampratas aptarusi Narušytė bei kiti autoriai, analizavę komercinį ir autorinį kiną, distopines praeities arba ateities vizualizacijas, mokslo populiarinimo dokumentiką⁸¹. Masinės kultūros

78 Tokia informacija žiniasklaidoje pateikiama pristatant Stambulo technikos universiteto ir kt. universitetų vadovaujamą uolienų ir dirvožemio mėginius rinkusią ekspertų grupę, o atrasti archeologiniai artefaktai „jų manymu, yra raktas į biblinės istorijos patvirtinimą“. Žr: „Ar atrasta Nojaus arka? Archeologai Turkijoje aptiko stulbinantį darinį“, *15min*, 2023 m. lapkričio 9 d., www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/keliones/ar-atrasta-nojaus-arka-archeologai-turkijoje-aptiko-stulbinanti-darini-1630-2140894?utm_medium=copied.

79 Švedas, *Istoriko teritorija*, 72.

80 Ibid., 73.

81 Pasak Narušytės, laikų pabaigos ir šiuolaikinės apokalipsės vizijos ir vaizdiniai yra itin pagavūs, taigi „internete plaukioja daugybė tos kitokios Žemės vizualizacijų“, žr.: Narušytė, *Chronometrai*, 86.

pakraščiuose, žinoma, knibžda ir jokių vaizduotės ribų nepaisančios gamtos katastrofų sąsajos su sąmokslu teorijomis (2011 m. kovo mėn. Japonijai smogė žemės drebėjimas ir cunamis, o kadangi tai įvyko netrukus po to, kai šalis atmetė JAV siūlytą tarptautinės prekybos paktą, kai kurie socialinių medijų aktyvistai ėmė skelbti, jog gamtos katastrofą slapta inicijavo *chemtreilus* ir panašius dalykus naudojanti JAV karo pramonė).

Žinoma, su pirmiau minėtomis prielaidomis dėl dabarties žmonių negebėjimo suvokti ekstremalias grėsmes, visų pirma nurodant religinio baugulio bei ritualų trūkumą, galima ir nesutikti. Tačiau visais atvejais globalesnę grėsmės sampratų analizę, gilesnį visuotinį suvokimą ir aktualizavimą tarptautinėje politikoje trikdo šiuolaikybės daugialypiškumas. Sudėtingose globalių tinklų valdymo sistemose, tiksliau, viešajame diskurse, nuolat gręžiamasi į politiką ir atsakomybės klausimus, tačiau politiniai subjektai šiose sistemose, kaip jau minėta, tampa beveik nematomi. Latour'o aptartas beatodairiškas hibridų dauginimas, gryninimas, taip pat nuolatinis (per)datavimas ir senųjų artefaktų rinkimas bei išsaugojimas reprezentuoja mokslinių modernybės struktūrų nestabilumą. Savo ruožtu kasdiniame medijuojamame (post)modernybės režime iš tiesų greit pamirštame tas nelaimes ir gamtos katastrofas, kurios nutinka toliau nuo mūsų, nepaisant to, kad empatijos požiūriu „artumo geografija“ neturi tvirto etinio pagrindo. Nuolat prieš akis šmėžuojančiuose „karštų“ pranešimų srautuose tolimų šalių aukos neišvengiamai virsta tik skaičiais ar statistiniais modeliais⁸².

Šiuos platesnius mano svarstymus (o ir patį tekstą) paskatino itin ryški ir siaubinga stichinė nelaimė, 2023 m. rugsėjį nutikusi dėl Viduržemio jūroje siautėjusio ir aplinkiniuose kraštuose beprecedentes liūtis nulėmusio ciklono Danieliaus. Destruktyvūs padariniai visų pirma buvo matomi Libijoje, Dernos mieste, kur vanduo sukėlė tūkstančių žmonių gyvybes nusinešusį potvynį. Viena pagrindinių tiesioginių šios negandos priežasčių buvo per miestą tekančios upės aukštupyje pastatytų užtvankų rezervuarų neatsparumas dideliame slėgiui. Žmones ir miestus naikinęs staiga išsiliejęs vanduo sukėlė humanitarinę katastrofą, į ją sureagavo platesniojo pasaulio žiniasklaida. Vis dėlto išplautas liko ne vien miestas. Metaforine prasme

82 Detalią apžvalgą apie priežastis, dėl kurių šiandienos žmonija kaip rūšis, o kartu ir dabarties politinės sistemos, yra linkusios ignoruoti globalių egzistencinių grėsmių realumą, žr.: Ord, *The Precipice*, 57–61.

pasaulinės bendrijos akyse greit „išsiplovė“ žmogaus atsakomybės klausimas, nes kataklizmas nutiko nevakarietiškoje ir nedemokratinėje šalyje su itin komplikauta politine santvarka. Žiniasklaidoje buvo samprotaujama apie Libijoje klestinčią politinę korupciją, nedovanotinai aplaidų konkuruojančių vietos valdžių požiūrį į vandens sistemas. Tūkstančius žmonių nebūtin nusinešusių Libijos liūčių padarinių, pasirodo, buvo galima bent iš dalies išvengti, deja, kaip teigė žurnalistai, „viena užtvanka, kurią 8-ajame dešimtmetyje statė Jugoslavijos bendrovė, sugriuvo nė neišsiuntusi automatinių nelaimės pranešimų“⁸³.

Antropomorfinius žmonių ir mitinius vardus turinčių ciklonų sukeliamos politinės dabarties problemos ir žmonių tragedijos gali būti išgyvenamos kaip tiesiogiai mūsų neliečiantis, egzotiškas, kone mitinis „siaubingas nutikimas“, panašiai kaip išgyvenami Švedo ir Narušytės minimi dokumentiniai ir mokslinės fantastikos filmai, arba distopinės laiko pabaigos konvulsijos bet kuriame rimtosios literatūros tekste. Šiandienos humanitarai gali pasitelkti aštrią, netgi emocingą terminiją, bet ne daugiau. O racionalųjį mąstymą nuolat sutrikdo (pasąmoninis) suvokimas, kad didelio masto katastrofos galimybė egzistavo tiek praeityje, tiek egzistuos ateityje ir kad analogiškos nelaimės jau netrukus gali pasikartoti bet kurioje Žemės vietoje. Filosofas Emanuelis Coccia, panašiai kaip ir Latour'as, teigia, jog globaliai suvokiama „keistai besielgianti“ Žemė šiandien mūsų akyse akivaizdžiai atgyja kaip subjektas. Tam, kad būtų įmanoma suvokti kosminę šios planetos egzistenciją, filosofas siūlo grįžti į tą būseną ir tokį santykį su planeta, kurią praėjusio amžiaus antropologija vadino animizmu⁸⁴. Subjektiškumą įgijusią Žemę (Gają) Coccia taip pat siūlo pažinti per meną, tai yra tam tikra prasme suvokti dangaus kūną kaip meno kūrinį. Anot Coccia'os, klimato kaitos padariniai reiškia, jog visa planeta mūsų akyse virsta milžiniška audra, nes per informacines komunikacines medijas susiduriame jau ne tik su vietiniais ar daliniais savo būklės trikdžiais. 2023 m. Libijoje kilusio siaubingo potvynio ar tų pat metų vasarą Kanadoje dėl neįtikėtino karščio įsiplieskusių gaisrų,

83 Andrius Balčiūnas, „6 metrų bangos paskandino miestą, prazudė 11 tūkst. žmonių – kas įvyko Libijoje?“, *LRT.lt*, 2023 m. rugsėjo 15 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/2078260/lrt-trumpai-6-metru-bangos-paskandino-miesta-prazude-11-tukst-zmoniu-kas-ivyko-libijoje>.

84 Emanuele Coccia, „Don't Call Me Gaia“, *e-flux*, October 2023, <https://www.eflux.com/architecture/hydror reflexivity/571453/don-t-call-me-gaia/>.

pasak filosofo, negalima vertinti kaip lokalizuotų reiškinių, kurių priežastys yra vietinės reikšmės. Šiuose įvykiuose išreiškiama ar manifestuojama ne Kanados ar Libijos, o Žemės būklė⁸⁵. Vis dėlto šiai patirčiai prieštarauja būtent dėmesį fragmentuojanti minėtoji paradoksali medijų įtaka suvokimui. Su gamtos kataklizmais susijusius įvykius vis labiau įprantame netiesiogiai ekranuose patirti *tik* kaip laikinus ir dalinius trikdžius.

Pačios žmonijos sukeltos traumos (dažnėjantys karai) šiandien siūlo jau nebesikliauti neva „reikalus išspręsiančio“ techninio progreso naratyvu. Baisūs didieji įvykiai, ko gero, iš tiesų gali būti išgyvenami neracionaliu ir nelaikiniu būdu – kaip sapne supurtantis trauminis archetipas, kurį įvaizdina tarp skirtingų (ir negrynų) mąstymo režimų tarpininkaujantis subjektas. Šiame kontekste galima atkreipti dėmesį į siaubo funkcijas įvairių sričių mene. Čiurlionio ikižmogiškos praeities ir ateities vizijos ne sykį analizuotos pasitelkiant menotyrines, kultūrologines ir filosofijas prieigas, o šiame tekste atskleistos čiurlioniškojo košmaro lyginimo su siaubo literatūra galimybės. Į ankstyvąją egzistencinio siaubo motyvų turinčią Čiurlionio kūrybą dailėtyrininkė Žukienė pasiūlė žvelgti kaip į „integralų XX a. pradžios dar nemodernistinio Europos meno reiškinį“⁸⁶. Platesniame XIX a. – XX a. pradžios pasakojimų apie fizinę pasaulio destruktiją kontekste Čiurlionio vizijas galima sieti su literatūros tyrimuose analizuotomis keistosios fantastikos temomis. XX a. pradžioje Čiurlionis, kaip ir kai kurie kiti apokaliptinius regėjimus perteikę kūrėjai, abstrahuotomis ir simbolinėmis priemonėmis kalbėjo apie pasaulinį kataklizmą – įvykį, kurio analogijų negalėjo matyti savo gyvenamuoju laikotarpiu. Dabarties epocha naujų suvokimo galimybių nepasiūlo, o globaliai plintančių skaitmeninių vaizdų galia neutralizuoja gamtos katastrofos sukeltos nelaimės subjektyvų patyrimą. Nuolat medijomis srūvantis žinių srautas neišvengiamai slopina (arba vis giliau nardina) egzistencinius apmąstymus apie retus milžiniško masto įvykius, galinčius iš esmės taip transformuoti Žemės planetą, kad joje beveik neliks sąlygų išgyventi.

Gauta — 2023 12 21

85 Ibid.

86 Andriušytė-Žukienė, „Čiurlionio kūryba“, 10.

Literatūra

- Andriusytė-Žukienė, Rasa. „Čiurlionio kūryba XX a. pradžios meno procesų kontekste“. In *Spalvų ir garsų dialogai: Mikalojaus Konstantino Čiurlionio ir amžininkų kūryba*. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009.
- Bacevičiūtė, Danutė. „Ekologinė krizė ir aske-tizmo praktikos technikos amžiuje“. In Mintautas Gutauskas, Vaiva Daraškevičiūtė, Gianluca Cuzzo, Danutė Bacevičiūtė. *Gamtos transformacijos. Modernybė ir antropocenas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2021.
- Burke, James. *The Day the Universe Changed*. London: Little, Brown and Company, 1985.
- Christian, David. *Didžioji istorija. Arba pasakojimas apie Visatos, Žemės ir žmonijos kilmę*. Vilnius: Baltos lankos, 2018.
- Coccia, Emanuele. „Don't Call Me Gaia“. *e-flux*, October 2023, <https://www.eflux.com/architecture/hydroreflexivity/571453/don-t-call-me-gaia/>.
- Čiurlionis, M. K. *Apie muziką ir dailę (laiškai, užrašai ir straipsniai)*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960.
- Fisher, Mark. *The Weird and The Eerie*. New York: Repeater Books, 2016.
- Fromm, Erich. *Pamiršta kalba. Įvadas į sapnų, pasakų ir mitų supratimą*. Vilnius: Vaga, 2023.
- Gordon, Jane A., and Lewis Gordon. *Of Divine Warning: Reading Disaster in the Modern Age*. London: Routledge, 2016.
- Harms, Daniel, and John Gonce. *The Necronomicon Files: The Truth Behind Lovecraft's Legend*. Boston: Weiser Books, 2003.
- Huggett, Richard. *Cataclysms and Earth History: The Development of Diluvialism*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Ivanauskaitė, Vita. „Folklorinė sapno kalba: oneiriniai naratyvai bendruomeninėje komunikacijoje“. *Tautosakos darbai XLVIII* (2014): 53–70.
- Janonienė, Rūta, sud. „Vizijos, legendos ir sapnai mene“. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, nr. 106 (2022).
- Kardelis, Naglis. „Regėti anapus vaizdo ir atvaizdo: Mikalojus Konstantinas Čiurlionis ir platoniškoji anamnezė“. In *Čiurlionis ir pasaulis*. Sudarė Salomėja Jastrumskytė, 119–127. Serija *Estetikos ir meno filosofijos tyrinėjimai VI*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019.
- Klein, Naomi. *Tai viską keičia. Kapitalizmas prieš klimatą*. Vilnius: Kitos knygos, 2017.
- Kolbert, Elizabeth. *Šėštasis išnykimas: ne vien gamtos istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 2018.
- Landsbergis, Vytautas, sud. *Mikalojus Konstantinas Čiurlionis. Žodžio kūryba*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997.
- Landsbergytė-Becher, Jūratė. „M. K. Čiurlionis ir C. G. Jungas: sinchroniškieji kontekstai“. In *Čiurlionis ir pasaulis*. Sudarė Salomėja Jastrumskytė, 231–245. Serija *Estetikos ir meno filosofijos tyrinėjimai VI*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019.
- Latour, Bruno. „Ecological Mutation and Christian Cosmology“. *International Congress of the European Society for Catholic Theology*, Osnabrück, August 2021, <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/177-OS-NABRUCK-GB.pdf>.
- . *Mes niekada nebuvo modernūs*. Vilnius: Homo liber, 2004.
- Mildažytė-Kulikauskienė, Milda, sud. „Šiek tiek apie Mikalojaus Konstantino Čiurlionio gyvenimą ir kūrybą“. In *Mikalojus Konstantinas Čiurlionis: piešiniai, kompozicijų eskizai, grafika: katalogas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2020.
- Mickūnaitė, Giedrė. „Albrechto Durerio Sapno realizmas“. In „Vizijos, legendos ir sapnai

- menė“. Sudarė Rūta Janonienė. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, nr. 106 (2022): 262–271.
- Narušytė, Agnė. *Chronometrai. Įsivaizduoti laiką, arba chronopolitika, heterochronija ir greitėjančio pasaulio patirtys Lietuvos mene*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2021.
- Ord, Toby. *The Precipice: Existential Risk and the Future of Humanity*. New York: Hachette Book Group, 2020.
- Plioplys, Audrius. *Čiurlionis: mintys*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004.
- Schenk, Gerrit Jasper, ed. *Historical Disaster Experiences: Towards a Comparative and Transcultural History of Disasters across Asia and Europe*. Cham: Springer, 2017.
- Švedas, Aurimas. *Istoriko teritorija*. Vilnius: Aukso žuvis, 2020.
- Thacker, Eugene. „Dark Media“. In *Excommunication: Three Inquiries in Media and Mediation*. Edited by Alexander Galloway, Eugene Thacker and McKenzie Wark, 77–149. Chicago: University of Chicago Press, 2014.
- Torres, Emile. *Human Extinction: A History of the Science and Ethics of Annihilation*. London: Routledge, 2024.
- Trilupaitytė, Skaidra. „Už laiko ribų: sapnavau Japoniją“. In „Vizijos, legendos ir sapnai menė“. Sudarė Rūta Janonienė. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, nr. 106 (2022): 272–298.

Summary

Tracing the Deluge: Visualizing a Prehistoric Catastrophe

Skaidra Trilupaitytė

Keywords: natural cataclysms and human catastrophes, geology and imagination, nature studies of the first half of the 19th century, biblical deluge, M. K. Čiurlionis's series "Storm", existential threat, horror in art and literature.

Planet Earth formed approximately 4.5 billion years ago, undergoing numerous "extreme" changes in its early stages before life appeared and large organisms settled here around 600 million years ago. Despite the prevalence of extreme events and natural cataclysms throughout Earth's history, their significance to us lies in their catastrophic consequences for life. The scientific exploration of these time perspectives began relatively recently, in the 19th century, spurred by discoveries in archaeology, geology, palaeontology, and influenced by eschatological biblical imagery and mythological narratives. While such narratives persist in popular culture, their portrayal has shifted over time. Today, scientific knowledge channels are intertwined with fragmented media and complex interdisciplinary studies simplified for broader audiences. This text explores the intricate relationship between nature, humans, and culture in depictions of natural disasters. Drawing on Bruno Latour's analysis of the modern separation of nature from the human social world and the history of geology and palaeontology, it suggests that the existential horror evoked by existential catastrophes – the threat of near-universal and irreversible destruction of life – can be most vividly perceived not through natural and exact sciences alone, but also through approaches such as dreams and artistic imagination.

This text explores the imagery of the global flood catastrophe, not primarily from the perspective of collective politics, but through the lens of geological, cultural, and artistic imagination. By examining nightmare descriptions by various artists, an effort is made to comprehend the functions of subconscious visionary images within systems of knowledge. For instance, the works of Lithuanian painter Mikalojus Konstantinas Čiurlionis (1875–1911), a Neo-Romanticism and Symbolism representative, and

Howard Phillips Lovecraft, or HPL (1890–1937), a prominent figure in weird fiction, feature motifs of horror associated with global cataclysms. These motifs indirectly reflect fragmentary scientific knowledge, palaeontological evidence, parallel pseudo-scientific narratives, myths, and fairy tales. The missing painting series “Storm” from 1904 is cited as a specific example. In the works of Čiurlionis and his contemporaries, akin to early modern horror fiction, the threats of (anti)modernity manifest through global catastrophes and scenarios of the pre-human past and post-human future.

In a broader sense, experiencing the global Flood as both a catastrophe and a significant event in a dream may directly resonate with a traumatic psychological state. This psychological state serves to awaken the rational mind in the face of global calamities, prompting it to “come to its senses.” The daily influx of scientific, political, and other knowledge through today’s media tends to overshadow – or submerge us deeper into – an existential reflection on rare events of immense scale, which have the potential to fundamentally transform the Earth, leaving almost no conditions for survival. The text concludes that the dreams of the mentioned artists can serve as a “mediating” psychological medium – a specific state aiding the modern individual in understanding the nightmare induced by (super)natural cataclysms. In today’s world, traumas caused by humanity itself, along with an increasing number of wars, suggest that relying solely on the narrative of technical progress to “solve everything” may be misguided. Terrible events of great magnitude may indeed be experienced in an irrational and non-temporal manner – as traumatic archetypes that shake one’s psyche in dreams, captured by a subject mediating between various modes of literary or artistic thought.